

Министерство просвещения Российской Федерации
Министерство образования Республики Тыва
Управление образования Каа-Хемского района
МБОУ СОШ с.Усть-Бурен

Рассмотрено:
на педагогическом совете
Протокол № 1
от «28» августа 2023 г.

Утверждено:
Директор школы
М.И. Мильный
ИПРИКАЗ № 1/87
от «1» сентября 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
учебного предмета «Родная (тувинская) л
для обучающихся 9 класса

Усть-Бурен 2023

Тыва чогаал эртеминге АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

(неделяда 2 шак)

Класс: 9

Өөредилге номунун автору ады, үндүргөн чылы: Ю.Ш.Кюнзегеш, М.А.Күжүгет. Тыва чогаал. 9 класс. Кызыл, НШХИ., 2022.

Программаның авторлары: Ооржак Л.Х., Ооржак М.Н. 5-11 класстарга тыва аас чогаалы болгаш литература програмазы. К.: НШХИ, 2020.

Ажылчын програманы Ооржак Л.Х. ажылдап кылганы прграммазынга даянып тургускан.

Эртем башкызы: Балчый Ч.Э.

Тайылбыр бижик

9-ку класска төрөөн чогаалга ажылчын программада кирген чогаалдарның даңзызын Куулар Д. С болгаш Монгуш А. М -ның тургусканы “Тыва аас чогаалы болгаш литература”(Кызыл 1994) программазынга даянып тургускан. А амгы үениң негелдезин езугаар ажылчын программаның тургузуун бижиирде, ортумак ниити өөредилгеге хамаарыштыр РФ-тиң ФКӨС-түн негелделеринге, сорулгаларынга даянып, Е.Т.Чамзырын, М.А.Кужугет, Л.Х.Ооржак оларның парлатканы “Тыва аас чогаалы болгаш литература” (Кызыл, 2012) деп чижек программазын удуртулга кылган.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары

Өөредиглиг:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдың теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;
- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның
идей-тематиказы-биле хөөннеш уткалыг чогаалдарны деңнеп;
- чогаал сайгарарынга ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар)
ажыглап сайгарарын өөредир.

Сайзырадыр:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медреселдиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;
- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказынга дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;
- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;
- хамааты бот-медресели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;
- номчулгага сонuurгалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунуң туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарынга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөредириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амы-дырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культу-разын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзөөн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңын үнезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле

деңнеп сайгарарынга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир. Чечен чогаалда уран сөстүн дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлээшкинниг эвес, а медреселдii-биле сайгарып билирин өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп болур. Ону «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес. Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хөй-ниити харылзажылгага тыва чогаал эртемниниң салдары улуг. Чечен чогаалдың дылы дыл эртемниниң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүн эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

9-ку класска мурнунда өөрөнгөн чогаалдарны катаптаар, алган билиглерни системажыдып, түңнээр. Литератураны бөлүктөп өөренириниң системазын төндүргөш, тыва литератураның төөгүзүнүн үе-чадаларының хуваалдазын, сайзырап келгениниң база чамдык чогаалчыларның чогаадыкчы ажил-чорудулгазының дугайында, төөгү-биле холбашкан ханы амыдыралчы чогаалдарны өөренир. Чечен чогаалдың сайгарылгазын ханыладыр. Чечен чогаалдың эстетиктиг үнезин база оон литература төөгүзүңгө туружун медресеп билиринге чаңчыктырар.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланыышкынның бот-тускайлаң ажилдаар арганы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, номчулгага сонуургалын идепкейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

Тыва чогаал эртемин өөредириниң түңнелдери

Өөредилгениң бот-тускайлаң түңнелдери өөреникчиниң үзел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бо-углап билиринче, өөренириниң чугулазын, чаа билиглер шингээди алырын медреселдii-биле угаап билиринче, хөй чоннарның аразынга хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп. Ону боттандыраынче угланган болур.

Предметтиг түңнелдер кижиниң ажил-херээниң дараазында байдалдарынче: эртемниң спецификазын медресеп билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү аргаларын ажыглап шингээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөредиринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг түңнелдер өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемниң теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөредиринче, өөренириниң бот-тускайлаң, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң) регулятивтиг (бот-угланыышкынның), чаа билиг алырының аргаларын шингээттиреринче угланган болур.

Тыва чогаал эртеми 9-ку класска хронологтуг, проблема-тематиктиг принципке үндөзүлгө ажалдап кылдырган. Үндөзүн билигдери – чечен үе болгаш чогаалчы, чогаалчы болгаш номчукчу.

9-ку класстың өөреникчилериниң кол-кол мергежилдери болгаш чаңчыгар чүүлдери

- тыва литератураның сайзырап келгениниң үе-чадаларын билир;
- өөрөнгөн чогаалының бижиттинген үези-биле харылзаазын билир, оларны литературлуг агымнар-биле чергелештир көөр, литература-төөгүлүг бадалды ниитилелдин амыдыралы болгаш культуразы-биле чергелештир көөр;
- чогаалдың этиктиг болгаш эстетиктиг шынарларын тодарадып билир;
- чогаалдың этиктиг, философчу, социал-төөгүлүг проблематиказын тодарадып билир;
- аңгы-аңгы жанрның чогаалдарын утка-шынар талазы-биле ылгап билир;
- чогаалдың уран-чечен онзагайын барымдаалап, долу сайгарылгазын кылыр;
- өөрөнгөн чогаалын бот-тускайлаң үнелээрде, литература төөгүзүнүн барымдааларын база литература теориязының айтырыгларын ажыглап билир;
- чогаалды аянның номчуп билир (номдан база шээжи-биле);
- аңгы-аңгы жанр-хевирлерниң чогаалдарына шын делгеренгей харыыны тургузуп, сөзүглелдин утказын чугаалаарының бүгү аргаларын билир;
- бижимел ажалдарның бүгү хевирлерин күүседир, чогаалдарның янзы-бүрү хевирлерин бижип билир;
- словарьлар, энциклопедиялар болгаш янзы-бүрү немелде материалдар-биле ажалдап билир.
- эртемни шингээдиң алганының түңнелинге даянып, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, делегей көрүүшкүнү делгем, дыл-домаа сайзыраңгай болур.

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүгдери

Өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүгдери санитар эпидемиологтуг дүрүмнөр болгаш нормаларга дүг-жүп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.1.178-02).

9-ку класска тыва чогаал эртеминиң өөренир чүүлдери

Өөредилге планын ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызының бадылааны Куулар Д. С, Монгуш А. М. 5-11 класстарга тыва аас чогаалы болгаш литература программазы. (Кызыл: ТывНУЧ, 1994.) база Е.Т.Чамзырын, М.А.Кужугет, Л.Х.Ооржак оларның тургусканы ниити өөредилге черлериниң 5-11 класстарынга «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (Кызыл, 2013) деп чижек программазынга даянып бижээн.

Өөредилге ному: Ю.Ш.Кюнзегеш, М.А.Кужугет. Тыва чогаал. 9 класс. Кызыл, ТывНУЧ., 2007.

Немелде литература:

1. А.К.Калзан. Амыдырал болгаш литература. Кызыл: ТывНУЧ, 1980.
2. А.К.Калзан. Өзүлдениң демдектери. Кызыл: ТывНУЧ, 1991.
3. А.К.Калзан. Тыва литература. 8-10 класс. Кызыл: ТывНУЧ, 1987.
4. А.С.Төгүй-оол. Шинчилелдер. Кызыл: ТывНУЧ, 2001.
5. В.С.Салчак. Тыва чогаалчылар дугайында демдеглелдер. Кызыл: “Аныяк”, 2000.
6. В.С.Салчак. Уран сөстүң ужуу. Абакан: “Журналист”, 2010.
7. Г.Н. Курбатский. Тувинцы в своем фольклоре. Кызыл: ТКИ, 2001.
8. Д.С. Куулар. Тувинская поэзия. Очерк истории. Кызыл: ТКИ, 1970.
9. Д.С. Куулар. Төөгү болгаш амгы үе. Кызыл: ТывНУЧ, 1982.
10. Д.С.Куулар. История и современность. Кызыл: ТКИ, 2002.
11. Д.Ч. Сүндүп. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредириниң методиказы. Кызыл: ТывНУЧ, 1992.
12. Е.Т.Танова. Тываның чогаалчылары: намдар-төөгүзү, ажил-чорудулгазы. Кызыл: ОАО “Тываполиграф”, 2013.
13. Е.Т.Чамзырын. Төрээн чогаалды өөредириниң теориязы болгаш методиказы. Кызыл, ТывКУ, 2005.
14. З.Б. Самдан. Избранные научные труды. Тувинская словесность: миф-сказка-литература. Абакан: ООО «Журналист», 2011.
15. З. Б. Самдан. Тыва чогаалдың кокпалары-биле. Кызыл:Рестипография, 2005.
16. Күл-тегин. Мөңгө даштың сарыны. Новосибирск: «Наука», 2003.
17. М.А.Хадаханэ. Тувинская проза. Кызыл: ТКИ, 1968.
18. М.А. Хадаханэ. Литературная Тува. Кызыл: ТКИ, 1986.
19. М.А.Хадаханэ. Беседы о тувинской литературе и не только... Кызыл:ТывНУЧ, 2006.

20. Н.Ш.Куулар, М.А.Кужугет. Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралы. Кызыл: ТКИ, 2011.
21. С.Б. Пюрбю. Аныяк чогаалчыларга дуза.
22. С.М. Байсклан. Поэтика тувинского героического эпоса. Кызыл: ТКИ, 1987.
23. С.М.Орус-оол. Избранные научные труды. Абакан: ООО «Журналист», 2011.
24. С. С. Комбу. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012.
25. Тыва Республиканың чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000)
26. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001)
27. Тыва литератураның допчу очерктери. (А.Калзан, М.Хадаханэ, Д.Куулар). Кызыл: ТывНУЧ, 1975.

Словарьлар:

1. Древнетюркский словарь. _ Л.: Наука, 1969.
2. Краткий словарь литературоведческих терминов. Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. _ М.: Сов.энциклопедия, 1984.
3. Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. _ М.: Русский язык, 1980.
4. Монгольско-русский словарь. _ М.: Улсын гадаад, Дотоодын Олон хэлний толь бичгийн хэвлэл, 1957.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
6. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
7. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К). _ Новосибирск: Наука, 2004
8. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). _ Новосибирск: Наука, 2002.
9. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
10. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л, М, О). _ Новосибирск: Наука, 2004
11. Тыва-орус словарь. _ М.: Сов.энциклопедия, 1968.

Ол ышкаш:

- тыва чогаалчыларның дугайында теледамчыдылгалар бижиткен дискилер;
- чогаалчыларның портреттери, плакаттар;
- тыва чогаалчыларның шүлүктерин аянныг номчаан аудиобижидилгелер;

- чогаалчыларның чогаалдарында чуралган иллюстрациялар, чуруктар; - уругларның билиин хынаарында белеткээн тест ажылдар.

Календарь-тематиктиг план

Тыва чогаал 9 класс

№	Темалары:	шагы	Үези
1	Тыва чечен чогаалдың сайзыралының оруу	1	
	Мөңгө даштың сарыны		
2	Күлтегин.	1	
3	Күлтегин. Орхон-енисей бижиктери-төөгү, дыл база чогаал сайзыралын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл.	1	
4	Означенное суурдан тывылган тураскаал	1	
5	Ю.Кюнзегеш Көк-Эл	1	
6	Ю.Кюнзегеш Көк-Эл. Багырның хылыжы	1	
7	А. Даржай Бурунгунун изи-биле	1	
8	И.Б.Иргит Көжээ дажы	1	
9	Э.Б.Мижит Кыйгы. Чогаалдың тема, идеязын үе, шимчээшкин, девискээр дузазы-биле тодарадыры	1	
10	Ч.с. Бурунгуларывыстың төөгүзү-көжээ бижиктерде	1	
	2 кезээ Таңды, Саян ийи сынның аразында		

11	С.Тока Каргыгы чорааным. Очерк дугайында билиг.	1	
12	Каргыга чорааным. Очеркте кол болгаш иштики темалар.	1	
13	Каргыга чорааным. Дылдың чурумалдыг аргалары	1	
14	С.Сарыг-оол Саны-Мөге. Тема, идеязы	1	
15	С.Сарыг-оол Саны-Мөге. Чогаалда чечен девискээр, чечен үе	1	
16	Саны-Мөге. Овур-хевирлер. Прлтитипке чергелештир овур-хевирни сайгарары.		
17	Бижимел ажыл Саны-Мөге—төөгүнүн дириг херечизи	1	
18	М.Ы.Идам-Сүрүң Союспаң.	1	
19	Ч.т. Баллада дугайында билиг. Литературлуг терминнерни билдилиг ажыглаары.	1	
20	С.Пюрбю Чечек Кирилде кезээниң ужур-дузазы.	1	
21	С.Пюрбю Чечек Тургузуунун онзагайы	1	
22	С.Пюрбю Чечек. Чечен үе . Төөгү-биле холбаазы	1	
23	С.Пюрбю Чечек Дылдың чурумалдыг онзагайы	1	
24	Ч.с. Чогаадыг Мээң ынак чогаалым	1	
25	Ч.т. Лира-эпиктиг жанр. Литература терминнери-биле ажылдап билири.	1	
26	С.Пюрбю Кара-Суг	1	
27	С.Пюрбю Хайыракан	1	
28	З.А.Намзырай Аяк хээлиг Тыва чуртум	1	
29	Класстан дашкаар номчулга Тун-оол О.К. Тоолзуг оранда . Чогаалдың адының утказы	1	
30	Н.Ш.Куулар Аңнаашкын соонда болчаг. Дылдың чурумалдыг аргалары.	1	
31	Аңнаашкын соонда болчаг. Төөгү темазын ажытканының онзагайы.	1	
32	В.Кок-оол Хайыраан бот	1	
33	В.Кок-оол Хайыраан бот. Чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга	1	
34	Хайыраан бот. Тыва литератураның сайзыралында шииниң быжыг туружу.	1	
35	Хайыраан бот. Маадырларның овур-хевири	1	
36	Хайыраан бот. Чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар айтырыглары.	1	
37	Хайыраан бот Кино көрүлдези	1	
38	Чогаадыг Карага чагаа	1	
39	Ч.т.Трагедия-шии чогаалының бир хевири	1	
	3 кезээ Дайын дээрге дарызыг чыт		
40	С.Б.Пюрбю Тулчуушкунче . Шүлүктүң тема, идеязы	1	
41	С.Пюрбю Кызыл кош . Балладаның бижиттинген төөгүзү.	1	
42	С.Сарыг-оол Белек.	1	
43	С.Сарыг-оол Белек. Тыва литератураның төөгүзүндө тоожунуң туружу.	1	
44	С.Сарыг-оол Белек Чоннуң ниити бедик көдүрлүүшкүнүн көргүскени.	1	
45	С.Сарыг-оол Белек . Тожунуң амыдыралын көргүскени. Чогаадыг	1	

46	О Саган-оол Арат чоннуң мурнундан. Чогаалдың идеялиг угланыышкыны.	1	
47	Арат чоннуң мурнундан Чогаалда социал-төөгү болгаш мөзү-шынар айтырыглары.	1	
48	Ч.с. Фоточуруктар, документалдыг материалдар-биле ажыл	1	
49	К.д.н. С.П.Шипачёв Тыва өңнүктеримге. Тыва литератураның сайзыралына С.Шипачевтуң кириген үлүг-хуузу. Чогаадыг Эжишчилер найыралы эртинге дагны тургузар.		
	4 кезээ Тос-ла чүзүн малымайны	1	
50	В.Л.Эренчин Дөнен-Шилгим. Көшкүн чоннуң амыдыралында аътка хамаарылга.	1	
51	В.Эренчин Кадарчы уруг. Ынакшыл темазына бижиттинген баштайгы чогаал.	1	
52	Е.Танова Кара-Бай Чогаадыкчы ажыл-херээ.	1	
53	Кара-Бай Чогаалда чечен үе, чечен болуушкун.	1	
	Кара-Бай-малчын кижиниң омур-хевирин чурааны.	1	
54	Ч.с. Чогаадыг Күш-ажыл кижини каастаар	1	
55	В.Серен-оол Өгже чалалга . Өг, октаргай деп билиишчинерниң философчу утказы.	1	
	5 кезээ Аспас дизе, хая көрүн	1	
56	А.Даржай Онгар . Чогаалдың символиктиг ады.	1	
57	А.Даржай Онгар. Чогаалда мөзү-шынар айтырыгларының көдүртүнгени.	1	
58	Онгар. Бижимел ажыл Кизи, өг-бүле. Ниитилел.	1	
59	А.Даржай Он рубль . Адалар болгаш уруглар темазы.	1	
60	Он рубль Мөзү-шынар темазын чогаалдарда ажытканы	1	
61	Ф.Ш.Сеглеңмей Тын дээш демисел Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.	1	
62	Ф.Сеглеңмей Тын дээш демисел. Тыва оолдарның эртем-билигже чүткүлүн көргүскени.	1	
63	В.Г.Распутин Дириг чорааш черле утпа. Тема, идеязы	1	
64	Э.Б.Мижит Сүбедей	1	
65	Э.Мижит Сүбедей. Чечен үени көргүскени	1	
66	А.Даржай Тыва дылым Шүлүк-тураскаадыг деп билиишчин. Ыдык, ат-алдар, чоннуң салым-чолу деп билиишчинер.	1	
67	Ч.с. Дылым-байлаам. Чогаадыкчы ажыл	1	
68	Түңнел кичээл	1	